

УДК 343.35

Шумейко Дмитро Олександрович – науковий співробітник наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ

ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

Здійснено аналіз ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 368 КК України. Охарактеризовано співвідношення понять «прийняття пропозиції» та «прийняття обіцянки» стосовно неправомірної вигоди. Визначено особливості кваліфікації одержання неправомірної вигоди службовою особою за рішення, яке вона не уповноважена приймати або ж не має вирішального впливу на прийняття рішень колегіальним органом, який очолює.

Ключові слова: неправомірна вигода; службова особа; прийняття пропозиції; прийняття обіцянки; одержання неправомірної вигоди.

Осуществлен анализ признаков объективной стороны состава преступления, предусмотренного ст. 368 УК Украины. Охарактеризовано соотношение понятий «принятие предложения» и «принятие обещания» относительно неправомерной выгоды. Определены особенности квалификации получения неправомерной выгоды должностным лицом за решение, которое оно не уполномочено принимать или не имеет решающего влияния на принятие решений коллегиальным органом, который возглавляет.

Ключевые слова: неправомерная выгода; служебное лицо; принятие предложения; принятие обещания; получение неправомерной выгоды.

The analysis of the objective aspect of a crime, provided by article 368 of the Criminal Code of Ukraine, is made. The content of the concepts of «acceptance of an offer» and «acceptance of a promise» undue benefits described their relationship. It has been proved that «the proposal» and «acceptance of a promise» without undue advantage of the actions to create the conditions for the crime is a manifestation of intention and not be a criminal offense. With this in mind, the author proposed to amend Article 368 of the Criminal disposition on the need for decriminalization of Ukraine «accepting the offer» and «acceptance of a promise» undue advantage. If there is evidence of preparation to commit to obtain undue advantage official action, including acceptance of the offer, promise undue advantage as a form pidshukannya accomplices or deliberate creation of conditions for the crime suggested qualify on the basis of Article 14 of Part 1 and the relevant part st. 368 Criminal Code of Ukraine. The features qualifications to obtain undue advantage for the official decision that it is not authorized to make or has a decisive influence on decision-making collective body, head, according to which a person shall be criminally liable for st. 368 Criminal Code of Ukraine if it yield illegal remuneration could not understand that the reward she is granted for the use of office for the post; officer fully carried out its responsibilities for the post in the interests of the person who gave undue advantage. Differentiated concept of «request» and «extortion» give undue advantage by influencing official actions qualifications and availability aggravating circumstances st. 368 Criminal Code of Ukraine «accompanied with a request undue advantage».

Keywords: undue advantage; officer; acceptance of the offer; making promises to obtain undue advantage.

існуючий стан законодавства, яке регламентує відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди, призводить до суттєвих проблем правозастосування. Реформи антикорупційного законодавства в Україні призвели до зміни формулювання назви і викладу диспозиції цієї норми.

Так, у початковій редакції КК України вона мала назву «Одержання хабара», натомість на сьогодні – «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою». Зміна назви пов'язана в тому числі і з

розширенням об'єктивної сторони. Безумовно, з'ясування дискусійних питань кваліфікації злочину, передбаченого ст. 368 КК України за ознаками об'єктивної сторони допоможе виявити переваги і недоліки досліджуваної законодавчої конструкції. Необхідність такого дослідження обумовлена і тим, що від його вирішення залежатиме однозначність та обґрунтованість правозастосовної практики в частині кваліфікації злочинної діяльності.

На сьогодні відсутні фундаментальні дослідження, в яких комплексно б розглядалися особливості кваліфікації прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. Аналізована проблема стала об'єктом розгляду лише окремих авторів (О. М. Сарнавський [1], Д. Г. Михайленко [2]), однак подібні дослідження здійснювались через призму попередніх редакцій ст. 368 КК України та в повній мірі не враховують сучасні аспекти правозастосування.

Тому основними завданнями статті є характеристика сучасних ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 368 КК України, а також вирішення проблемних питань кваліфікації прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

На відміну від інших структурних елементів складу злочину об'єктивна сторона містить найбільше інформації, необхідної для кваліфікації діяння [3, с. 43]. В сукупність ознак об'єктивної сторони складу злочину входять обов'язкові (суспільно небезпечні діяння, суспільно небезпечні наслідки та причиновий зв'язок між діяннями та наслідками) та факультативні ознаки (спосіб, знаряддя, засоби, місце, час, обстановка вчинення злочину) [4, с. 31]. Слід зазначити, що злочин, який передбачає кримінальну відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою має формальний склад. Відповідно, у диспозиції статті обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є лише суспільно-небезпечне діяння.

Таким чином, об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 368 КК України, полягає в таких діях службової особи:

- 1) прийняття пропозиції надати їй неправомірну вигоду для себе чи третьої особи;
- 2) прийняття обіцянки надати їй неправомірну вигоду для себе чи третьої особи;

3) одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи;

4) прохання надати неправомірну вигоду для себе чи третьої особи.

Не викликає заперечень той факт, що визначення ознак об'єктивної сторони злочину, передбаченого редакцією ст. 368 КК України, а також інших статей розділу XVII КК України, в яких одночасно використовуються поняття «пропозиція» та «обіцянка» є дискусійним. Видається, у першу чергу, необхідно з'ясувати семантичний зміст досліджуваних понять. Так, у тлумачному словнику української мови слово «пропозиція» трактується як те, що пропонується кому-небудь замість чогось або на вибір як угода, умова та інше [5, с. 396]. Натомість, «обіцянка» – як добровільно дане зобов'язання зробити що-небудь [5, с. 43].

У літературі прийняття пропозиції надати неправомірну вигоду розглядають як згоду службової особи з приводу наміру на передачу або надання їй неправомірної вигоди за вчинення чи невчинення будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища і може бути здійснене в будь-якій формі (усній, письмовій, SMS-повідомленням тощо). Окрім того, вказується, що зміст цієї форми фактично обмежується лише тим, що службова особа схвалює (не заперечує) намір того, хто прагне у майбутньому передати їй неправомірну вигоду [6, с. 11].

Натомість, прийняття обіцянки надати неправомірну вигоду трактують «як схвалення (сприйняття) службовою особою добровільно даного зобов'язання (завірення) на передачу або надання їй неправомірної вигоди за вчинення чи невчинення такою службовою особою в інтересах того, хто обіцяє неправомірну вигоду, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища» (передбачає коригування суми, форми чи виду неправомірної вигоди, місця, часу, способів та адресатів її майбутнього одержання) [6, с. 11].

Відповідно, ці поняття є близькими за змістом, у зв'язку з чим досить проблематичним є їх розмежування. Більше того, криміналізація законодавцем діянь, які полягають у прийнятті пропозиції чи обіцянки неправомірної вигоди для себе чи третьої особи породжує ряд проблемних питань.

По-перше, якщо розглядати прийняття пропозиції неправомірної вигоди як згоду службової особи яка може бути здійснена у будь-якій формі, у тому числі і в усній, SMS-повідомленням, то за таких умов чи буде вважатись помах голови службової особи чи написання SMS-повідомлення з текстом «так» або «я не проти» прийняттям пропозиції? Видається, що якщо в даному випадку і має місце згода, то на практиці її доведення практично неможливе.

Службова особа може знайти безліч виправдань таких як, наприклад, кивнула головою для того, щоб позбутись «надійдливого прохача» або ж від втоми, не чула, що їй пропонує людина, однак погодилась і сказала, що допоможе владнати її питання. Що стосується, так би мовити, згоди у формі SMS-повідомлення, то службова особа у своє виправдання може сказати, що випадково надіслала не тій людині SMS-повідомлення або ж домовлялася про годину зустрічі і сказала, що згодом дасть остаточну відповідь чи зможе прийняти людину у конкретний час. Однак, слід зазначити, що за наявності в сторони обвинувачення інших, більш вагомих доказів (аудіо-відео записи на яких службова особа обумовлює розмір неправомірної вигоди, способи її передачі тощо; показання свідків), вищевказані факти у своїй сукупності будуть свідчити про наявність підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення готування злочину, передбаченого ст. 368 КК України.

З цього приводу В. А. Мисливий зазначає, що «багаторічна практика боротьби з хабарництвом показує, що його викриття має свої особливості, які пов'язані виключно зі складнощами доведення об'єктивної сторони... Невипадково діяльність працівників відповідних служб правоохоронних органів при викритті хабарництва, як правило, передбачає застосування оперативно-розшукових заходів, спрямованих на документування злочинних дій, зокрема, спеціальне маркування предмету хабара, застосування відеозапису тощо» [7, с. 8].

За таких умов, видається, що криміналізація прийняття **пропозиції** надати неправомірну вигоду є хибним рішенням законодавця, в першу чергу, у зв'язку з тим, що в практичній діяльності довести таку домовленість практично неможливо. Окрім того, прийняття пропозиції, скоріш за все, слід

розцінювати як виявлення умислу, що передує навіть готуванню до вчинення злочину, що за своєю суттю не є складом злочину.

Що стосується прийняття обіцянки надати службовій особі неправомірну вигоду, то зазначимо, що домовленість про форму чи вид неправомірної вигоди, місце, час її майбутнього одержання засвідчує, що має місце готування до вчинення злочину, передбаченого ст. 368 КК України. Водночас, у відповідності до ч. 2 ст. 14 КК України готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності. Аналіз санкції ч. 1 ст. 368 КК України (штраф від однієї тисячі до тисячі п'ятисот н.м.д.г. або арешт на строк від трьох до шести місяців, або позбавлення волі на строк від двох до чотирьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та зі спеціальною конфіскацією) засвідчує, що відповідне діяння є злочином середньої тяжкості, а отже прийняття обіцянки надати службовій особі неправомірну вигоду є кримінально-караним діянням.

Разом із тим, видається, що вчинення відповідних дій не має того рівня суспільної небезпеки, щоб визнаватися закінченим злочином «на одному рівні» із отриманням неправомірної вигоди, більше того таким, покарання за яке аналогічне покаранню за одержання неправомірної вигоди.

За таких умов, на нашу думку, доцільно виключити прийняття пропозиції або обіцянки надання неправомірної вигоди з диспозиції ч.1 ст.368 КК України. На основі вищеведеного пропонуємо ч. 1 ст. 368 КК України викласти у такій редакції: «Одержання службовою особою неправомірної вигоди, а так само прохання надати таку вигоду для себе чи третьої особи, а так само прохання надати таку вигоду для себе чи третьої особи за вчинення чи невчинення такою службовою особою в інтересах того, хто пропонує, обіцяє чи надає неправомірну вигоду, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища».

Натомість, дії службової особи, які полягають в узгодженні суми неправомірної вигоди, її форми чи виду, способу її передачі чи адресатів її майбутнього одержання повинні отримати кримінально-правову оцінку як готування (полягає в іншому

умисному створенні умов для вчинення злочину) до одержання неправомірної вигоди (ч. 1 ст. 14, ч. 1 ст. 368 КК України).

Разом з цим ч. 2 ст. 368 КК України передбачає кримінальну відповідальність за одержання службовою особою неправомірної вигоди (прийняття неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вчинення чи невчинення такою службовою особою в інтересах того, хто обіцяє неправомірну вигоду, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища). Способи одержання неправомірної вигоди можуть бути різними і для кваліфікації цього злочину значення не мають. Теорія та практика виділяє два основні способи його вчинення: простий (полягає в безпосередньому наданні неправомірної вигоди службовій особі) та завуальований (приховування факту одержання неправомірної вигоди під зовні замасковану законну угоду, наприклад, оплата послуг, консультації тощо) [6, с. 12].

Одержання неправомірної вигоди вважається закінченим злочином з моменту, коли службова особа прийняла хоча б частину неправомірної вигоди. При цьому вчинення чи невчинення службовою особою відповідних дій перебуває за межами об'єктивної сторони даного злочину, а отже кримінальна відповідальність настає незалежно від того, до чи після вчинення цих дій, зокрема, було одержано неправомірну вигоду, була чи не була вона обумовлена до їх вчинення, а також незалежно від того, чи мала намір службова особа взагалі виконувати (не виконувати) обумовлені дії [8, с. 123].

Розслідування справ такої категорії, а також аналіз судової практики свідчить, що у справах про вчинення злочину, передбаченого ст. 368 КК України, існує ряд проблемних питань, які потребують висвітлення та з'ясування, а саме:

1) яку кримінально-правову оцінку необхідно надати діям службової особи, яка отримала неправомірну вигоду за те рішення, яке вона не уповноважена приймати у зв'язку із її звільненням;

2) чи настає кримінальна відповідальність за ст. 368 КК України у тому випадку, якщо особа за своїм службовим становищем не має вирішального впливу на прийняття рішень колегіальним органом, який вона очолює.

Для того, щоб дати відповідь на перше питання доцільно проаналізувати вирок колегії суддів судової палати в кримінальних справах апеляційного суду Черкаської області № 704/1250/13-к від 16 січня 2015 року. Так, особа перебуваючи на посаді начальника відділу містобудування та архітектури, використовуючи надану їй владу та службове становище, вимагала від потерпілого неправомірну вигоду у розмірі 1000 доларів США за вирішення питання, що входить до її компетенції, а саме виготовлення, підписання і видачу останньому «містобудівні умови та обмеження» забудови земельної ділянки. Підсудний в усній бесіді розпорядився перерахувати обумовлену раніше між ними суму грошових коштів на відповідний рахунок в обмін на видачу «містобудівних умов та обмежень», однак не довів свій злочинний умисел, направлений на одержання службовою особою, яка займає відповідальне становище, неправомірної вигоди, з причин, що не залежали від його волі (був ознайомлений з розпорядженням про звільнення із займаної посади). В свою чергу потерпілий звернувся до правоохоронних органів із заявою про факт вимагання щодо нього неправомірної вигоди та за їх вказівкою перерахував грошові кошти в сумі 1000 доларів США на рахунок підсудного. Такі дії підсудного стороною обвинувачення кваліфіковано за ч. 2 ст. 15, ч. 4 ст. 368 КК України, як замах на одержання службовою особою, яка займає відповідальне становище, неправомірної вигоди, поєднаний з вимаганням неправомірної вигоди, та за ч. 1 ст. 190 КК України, як заволодіння чужим майном шляхом обману чи зловживанням довірою (шахрайство).

Однак колегія суддів судової палати в кримінальних справах апеляційного суду Черкаської області прийшла до висновку про доведеність винуватості підсудного (в межах пред'явленого йому обвинувачення) у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 15, ч. 4 ст. 368 КК України [9].

На наш погляд, таке рішення суду є обґрунтованим, оскільки судом встановлено, що дійсно потерпілий перерахував грошові кошти з метою викриття підсудного у вчиненні злочину, передбаченого ст. 368 КК України. Таким чином, підстав для додаткової кваліфікації дій за ч. 1 ст. 190 КК України не вбачається, оскільки шахрайство передбачає заволодіння чужим

майном шляхом обману чи зловживанням довірою. В даному випадку перерахування грошових коштів здійснювалось під контролем працівників правоохоронних органів, що унеможливило їх заволодіння в подальшому, оскільки відбулась контрольована передача предмету неправомірної вигоди, тому обман як спосіб в такому випадку виключається.

Наступне питання, яке потребує вирішення, пов'язане з можливістю настання кримінальною відповідальності службової особи за ст. 368 КК України у тому випадку, якщо особа за своїм службовим становищем не має вирішального впливу на прийняття рішень колегіальним органом, який вона очолює. У судовій практиці сторона захисту досить часто посиляється на вищевказане положення з метою виправдання засудженого. Як приклад, вироком Новозаводського районного суду міста Чернігова № 1/2515/58/2012 від 9 листопада 2012 року [10] міського голову визнано винним у тому, що він одержав від потерпілого 20 000 доларів США неправомірної вигоди за передачу в інтересах останнього у власність ТОВ «АВТ Моноліт» нежитлового приміщення.

Водночас у своїй заяві сторона захисту клопотала скасувати ухвалу колегії суддів, посиляючись на те, що дії підсудного не можуть отримати кримінально-правову оцінку як отримання неправомірної вигоди, оскільки рішення про виділення у власність нежитлового приміщення приймалося колегіальним органом – міською радою на сесії, а він як міський голова був зобов'язаний підписати рішення. На думку, сторони захисту, це означає, що він не є суб'єктом службового злочину і не використовував свої службові обов'язки для отримання неправомірної вигоди. Окрім того, на обґрунтування своїх доводів сторона захисту посиляється на рішення судів (ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 22 листопада 2011 року; ухвала Верховного Суду України від 21 квітня 2011 року), якими, на їх переконання, за подібних обставин було виправдано осіб за статтею 368 КК України у зв'язку з відсутністю в їхніх діях складу злочину (зокрема, з тих підстав, що у цих справах рішення приймалися колегіальними органами, а не одноособово, і ці особи не мали можливості з використанням службового становища впливати на прийняття таких рішень).

Проте Верховний Суд України, відхиляючи доводи сторони захисту, наголосив на тому, що за нормативними приписами забороняється одержувати незаконну винагороду, визначення якої міститься у статті 368 КК України, представник влади, одним із яких є керівник органу місцевого самоврядування, не вправі одержувати будь-якої винагороди у зв'язку зі здійсненням своїх службових повноважень.

Вказане законодавче положення передбачає, що кримінальна відповідальність за порушення цієї заборони настає у тому разі, коли особа, яка дає неправомірну вигоду службовій особі, зокрема голові міської ради, усвідомлює, що дає його саме такій особі й у зв'язку із можливостями її посади, а особа, яка одержує незаконну винагороду, розуміє (не може не розуміти) значущість займаної нею посади, її статусність та можливості; враховується також вагомість цієї посади у сприйнятті «хабародавцем», мета, яку переслідує останній, та його переконаність в тому, що ця мета буде досягнута завдяки можливостям посади, яка обіймає службова особа.

Наявність такої можливості, вочевидь, обумовлюється авторитетом займаної посади міського голови – керівника органу місцевого самоврядування, який здійснює функції представника влади. Його посада також була пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих функцій державної влади. Тобто на момент вчинення діянь, які йому інкримінуються, останній був службовою особою, яка займала відповідальне становище. Отже, на думку суду міський голова є суб'єктом злочину, передбаченого статтею 368 КК України [11].

Видається, таке рішення суду є справедливим та відповідає чинному кримінальному законодавству у зв'язку з тим, що:

1) одержуючи незаконну винагороду, особа не могла не розуміти, що ця винагорода їй надається за використання можливості своєї посади;

2) підсудний у повному обсязі виконував обов'язки голови міської ради, а саме: включив нежитлове приміщення до переліку об'єктів, що підлягають приватизації, а також подав до порядку денного сесії ради пропозицію про передачу у власність особі нежитлового приміщення, на підставі чого було ухвалено рішення, що повністю відповідало його інтересам. Таким чином, дії підсудного повною мірою охоплюються статтею, яка

передбачає кримінальну відповідальність за одержання службовою особою, яка займає відповідальне становище неправомірної вигоди у великому розмірі (ч. 3 ст. 368 КК України), оскільки він вчинив усі необхідні дії в інтересах того, хто надав неправомірну вигоду.

Однією з ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 368 КК України є прохання службової особи надати неправомірну вигоду для себе чи третьої особи.

Слід зауважити, що в нормах Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, як і в Конвенції Організації об'єднаних Націй проти корупції, не передбачено такої форми підкупу як «прохання неправомірної вигоди», а точніше «неправомірної переваги». У практичній діяльності виникають проблеми щодо розмежування змісту понять «прохання» та «вимагання» надати неправомірну вигоду, що відіграє неабияке значення під час проведення кримінально-правової кваліфікації. Більше того, під час досудового розслідування нерідко трапляються випадки, коли винному інкримінують ч. 3 ст. 368 КК України, а саме вимагання неправомірної вигоди, однак у дійсності має місце злочин, передбачений ч. 1 ст. 368 КК України (прохання службової особи надати неправомірну вигоду).

В свою чергу поняття «прохання» у практичній психології прийнято розглядати як звернення до адресата із закликом задовольнити потреби і бажання ініціатора такими засобами впливу, як чіткі й ввічливі формулювання, повага до права адресата відмовити у задоволенні прохання тощо [12, с. 7]. При цьому ініціатором прохання надати неправомірну вигоду, є спеціальний суб'єкт злочину (службова особа). Відповідно, прохання може полягати у зверненні, умовлянні, схильнні адресата до бажаної поведінки. Натомість, особливістю вимагання є досягнення бажаного результату, проте дещо іншими, порівно з проханням, засобами психологічного впливу («домогтися погрозами, правдами й неправдами, шантажувати ...») [13, с. 42]. Отже, незважаючи на спільність бажаного результату, засоби його досягнення під час вимагання та прохання є різними.

Таким чином, проблеми кваліфікації злочину, передбаченого ст. 368 КК України становлять не лише теоретичний, але й практичний інтерес та, безперечно, потребують глибокого аналізу. Разом із тим, існуючий стан розроблення проблеми кваліфікації

досліджуваного посягання не можна вважати достатнім, оскільки багато рішень щодо застосування вказаної норми, мають неоднозначні оцінки та ускладнюють процес застосування кримінально-правової норми на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сопін С. О. Кваліфікація давання та одержання хабара, які вчинені за умов провокації / С. О. Сопін // Запорізькі правові читання : матеріали щорічної міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 17–18 трав. 2012 р.) / за заг. ред. Т. О. Коломоець. – Запоріжжя, 2012. – С. 186–188.

2. Михайленко Д. Г. Кваліфікація повторності хабарництва / Д. Г. Михайленко // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – С. 449–458.

3. Сарнавський О. М. Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 262 КК України / О. М. Сарнавський // Вісник Академії адвокатури України. – 2008. – Вип. 13. – С. 42–49.

4. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих та референдних прав / Андрушко П. П., Зінченко І. О., Лихова С. Я. та ін. ; [за заг. ред. В. П. Тихого]. – Х. : Кроссруод, 2008. – 344 с.

5. Новий тлумачний словник української мови : [у 3 т.] / уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – [2-ге вид., виправл.]. – К. : АКОНІТ, 2001. – Т. 2 : К–П, 2001. – С. 43.

6. Особливості розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою : [метод. рек.] / Чернявський С. С., Вакуленко О. Ф., Толочко О. М. та ін. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – 67 с.

7. Мисливий А. В. Пропозиція хабара: злочин чи виявлення умислу? / А. В. Мисливий // Юридичний вісник України. – 2010. – № 1–2. – С. 7–11.

8. Найдъон Є. М. Загальноправова характеристика фактів одержання неправомірної вигоди посадовими особами державних органів України (на основі діяльності підрозділів податкової міліції Міністерства доходів та зборів України щодо протидії корупції) / Є. М. Найдъон, Р. П. Томма // Митна справа. – 2013. – № 5 (89). – Ч. 2. – С. 122–126.

9. Вирок Новозаводського районного суду міста Чернігова від 9 листоп. 2012 р. Справа № 1/2515/58/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27626729>.

10. Вирок колегії суддів судової палати в кримінальних справах апеляційного суду Черкаської області від 16 січ. 2015 р. Справа № 704/1250/13-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42368798>.

11. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 13 листоп. 2014 р. № 5-20кс14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://document.ua/pro-otrimannja-habara-doc215075.html>.

12. Психологія керівного впливу та дисципліни праці в організації : [навч.-метод. посіб.] / уклад. Г. І. Дацевич. – Донецьк : Донец. обл. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місцевого самоврядування, держ. підприємств, установ і організацій, 2011. – 20 с.

13. Практичний словник синонімів української мови (близько 17000 синонімічних рядів) / уклад. С. Караванський. – К. : Укр. кн., 2012. – 480 с.